



Світлана Мазепа

кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри кримінального права та процесу
Західноукраїнського національного університету
(Тернопіль, Україна),
міжнародна дослідниця Оснабрюцького університету
(Оснабрюк, Німеччина)
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1282-9089>
s.mazepa@wunu.edu.ua

УДК 343.3

НЕБЕЗПЕЧНЕ ПОЄДНАННЯ ПРОПАГАНДИ ТА ІНТЕРНЕТУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ*

Анотація. У статті основну увагу приділено реакції України на пропаганду в умовах воєнного часу з акцентом на криміналізацію певних висловлювань. Розглядається питання про те, які висловлювання в соціальних мережах під час збройного конфлікту є кримінальним правопорушенням на прикладі пропаганди зміни конституційного ладу або державного кордону. Авторка аналізує судову практику та демонструє, за яких обставин особу може бути покарано або виправдано.

Соціальні мережі та інтернет, з одного боку, є важливими інструментами захисту права на свободу слова та вираження поглядів, що означає: людина має право поширювати будь-які ідеї, думки чи погляди й отримувати будь-яку інформацію. Але з другого боку, міжнародні договори та конвенції забороняють пропаганду війни, тероризму та дискримінації, а також пропаганду національної, расової чи релігійної ворожнечі. Крім того, військовий конфлікт у державі також може легітимно обмежувати свободу слова. За таких умов права людини перетворюються на свою протилежність. Наші права закінчуються там, де починаються права інших, і суд намагається збалансувати різні права, зважуючи їх. Існують права, які дуже важко обмежити, оскільки їх важко порівняти за рівнем втручання і рівнем фундаментальності.

В епоху інтернету з'явилося багато нових питань, на які Європейський суд з прав людини ще не виробив принципових відповідей. У поєднанні з втручанням у свободу слова це може мати охолоджуючий ефект, коли користувачі взагалі починають боятися висловлювати свою думку. А це може призвести до знищення фундаменту демократії.

Ключові слова: російсько-українська війна; пропаганда; свобода слова; пропаганда зміни конституційного ладу або державного кордону.

Війна – це завжди пряме посягання на верховенство права та найважливіші права і свободи людини. Злочин агресії є найсерйознішим порушенням Статуту Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН)¹ і Римського статуту Міжнародного кримінального суду². Війна на інформаційному фронті

* Це дослідження було профінансовано *VolkswagenStiftung* (Фондом Фольксваген) у рамках Програми досліджень для українських науковців, які покинули Україну у зв'язку з війною.

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй <https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf> (дата звернення: 19.12.2023).

² Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text> (дата звернення: 19.12.2023).

використовує інструменти пропаганди, дезінформації та фейків, спрямована на маніпулювання свідомістю суспільства, розпалювання ворожнечі та підбурювання до скоєння злочинів.

Станом на сьогодні вже близько двох років триває повномасштабне вторгнення Російської Федерації (далі – РФ) на територію України, без сумніву, можна сказати, що це перша кібервійна у світі. РФ витрачає величезні кошти на поширення пропаганди та дезінформації серед населення через інформаційні пристрої з використанням сучасних технологій. Російська пропаганда також може загострювати існуючу соціальну та політичну напруженість, просуваючи погляди, що розділяють суспільство, або екстремістські погляди. Використовуючи існуючі розколи в суспільстві, пропаганда може посилити існуючі конфлікти й ускладнити їхнє вирішення. Це може створити більш поляризоване і нестабільне політичне середовище.

У дослідженні основну увагу приділено реакції України на пропаганду в умовах воєнного часу з акцентом на криміналізації певних висловлювань та аналізу кейсів щодо пропаганди зміни конституційного ладу або державного кордону.

Вплив російської пропаганди на Україну

Вплив російської пропаганди на Україну, особливо східний регіон (це обумовлено наявністю спільного кордону із РФ) є складною і суперечливою темою, і важко визначити точний вплив пропаганди на громадську думку та політичні результати. Однак наведемо деякі приклади статистичних даних, пов'язаних із цим питанням.

Згідно з опитуванням, проведеним Міжнародним республіканським інститутом у 2019 р., 37 % респондентів у Донецькій і Луганській областях України вважають, що український уряд несе відповідальність за конфлікт, тоді як лише 6 % вважають, що відповідальність несе Росія. Це свідчить про те, що російська пропаганда може бути успішною у формуванні сприйняття конфлікту на сході України³.

У звіті Центру передового досвіду НАТО зі стратегічних комунікацій за 2018 р. проаналізовано зусилля російської пропаганди в Україні з 2014 по 2018 рр. і виявлено, що російські засоби масової інформації змогли охопити значну аудиторію на сході України. У звіті зазначається, що російська пропаганда була особливо ефективною в поширенні теорій змови і дискредитації українського уряду⁴. Важливо зазначити, що така статистика дає обмежене уявлення про вплив російської пропаганди, і серед дослідників та політиків тривають дебати щодо справжніх масштабів її впливу.

Стаття 19 Загальної декларації прав людини ООН проголошує, що кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення. Це положення знайшло своє відображення в національному законодавстві різ-

³ Public Opinion Survey: Residents of Donetsk and Luhansk Oblasts <https://www.iri.org/wp-content/uploads/2021/01/iri_donbas_gca_for_public_release.pdf> (accessed: 19.12.2023).

⁴ Kremlin Communication Strategy for Russian Audiences Before and After the Full-Scale Invasion of Ukraine (NATO StratCom COE) <https://stratcomcoe.org/pdfjs/?file=/publications/download/Kremlin_Communication_Strategy_DIGITAL.pdf?zoom=page-fit> (accessed: 19.12.2023).

них країн і передбачає цензуру або обмеження висловлення певних думок, зокрема мови ворожнечі⁵. Існує два діаметрально різних підходи до цього питання. Перший демонструє перевагу відкритості до розмаїття ідей, де немає обмежень для самовираження. Найкращою реакцією на образливі висловлювання є дискусія, яка дозволяє вільно висловлювати різні ідеї. Другий підхід полягає в обмеженні мови ворожнечі, що є життєво важливим для захисту громад меншин від шкоди, яку вона завдає. Різні підходи до того, що є прийнятною мовою, можна побачити в різних країнах світу. Сполучені Штати Америки традиційно є країною, де конституційний захист свободи слова твердо відстоюється⁶. І все ж, навіть там існує чимало обмежень свободи слова, таких як заборона слів, що підбурюють до “неминучих протиправних дій”, а також тих, що містять “цензурну непристойність”. Деякі європейські країни, відповідно до рішення Ради Європейського Союзу, встановили відповідальність не лише за розпалювання ненависті, а й за публічне заперечення злочинів геноциду (наприклад, Голокосту) або воєнних злочинів. У деяких ісламських країнах суворі обмеження свободи слова можуть призвести до смертної кари за такі злочини⁷, як віровідступництво, богохульство або інші дії проти релігії⁸. Крім того, в Канаді, наприклад, різні закони на федеральному, провінційному та територіальному рівнях накладають обмеження на свободу вираження поглядів у вигляді кримінальних заборон на наклеп, шахрайство тощо⁹.

В Україні принцип свободи слова закріплений у ст. 34 Конституції України¹⁰. Поняття “свобода слова” є досить широким і вимагає певних обмежень для запобігання дискримінації. Як знайти баланс між пропагандою та свободою слова? Це питання є постійним викликом для демократичної держави.

Ця стаття має на меті розкрити питання необхідності обмеження свободи слова в умовах війни та показати, що наявність оціночних суджень у кримінальних справах є справжнім викликом для суддів.

Реакція України на пропаганду в умовах воєнного часу

Пропаганда – це хитросплетіння мови ворожнечі, фейків і дезінформації. У наших попередніх дослідженнях¹¹ ми дійшли висновку, що пропаганда – це поширення інформації та фейків з метою маніпулювання суспільною свідомістю та спонукання до вчинення протиправної поведінки, тобто в цьому дослідженні ми говоримо лише про деструктивну незаконну

⁵ Загальна декларація прав людини <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text> (дата звернення: 19.12.2023).

⁶ Fisch W B, ‘Hate Speech in the Constitutional Law of the United States’ (2002) 50 Am. J. Comp. L. Supp. 463.

⁷ Adil M A M, ‘Law of Apostasy and Freedom of Religion in Malaysia’ (2007) 2 Asian Journal of Comparative Law 1.

⁸ Saeed A, *Freedom of Religion, Apostasy and Islam* (Liturgy, Worship and Society Series) (Routledge 2017).

⁹ Walker J, *Hate Speech and Freedom of Expression: Legal Boundaries in Canada* (Library of Parliament 2018).

¹⁰ Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення: 19.12.2023).

¹¹ Mazepa S, ‘Criminal Law Provisions Countering Propaganda on Social Media in Connection with the Russo-Ukrainian War’ [2023] 68 (4) OER Osteuropa Recht 443–56; Mazepa S, ‘Про криміналізацію пропаганди в умовах російсько-української війни: вітчизняний та міжнародний досвід’ (2023) 3 Актуальні проблеми правознавства 176–82.

пропаганду з акцентом на військовий стан. Законодавство України містить низку правових норм, які обмежують свободу вираження поглядів у зв'язку з необхідністю захисту національних інтересів України, її територіальної цілісності, забезпеченням правопорядку тощо.

Таким чином, ворожа пропаганда маскується під “свободу слова” або “альтернативну точку зору”. В Україні питання боротьби з пропагандою, здається, завжди було актуальним. Однак особлива увага до організації протидії цьому злочинному явищу спостерігається після анексії Криму та Революції Гідності. Першою реакцією стала заборона соціальних мереж “Однокласники” та “Вконтакте”, також було заблоковано низку сайтів з проросійським контентом. У 2015 р. набув чинності Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”¹², який передбачав дистанціювання від спадщини Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) і нав'язування російського бачення української історії. Також цей закон передбачав кримінальну відповідальність за виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганду комуністичного і націоналістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

Крім того, в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну було криміналізовано низку нових видів пропаганди, таких як заперечення війни; виправдання війни; глорифікація учасників; пропаганда в навчальних закладах; мова ворожнечі за регіональною приналежністю (східна та західна частини України). Публічні заклики до протидії законній діяльності Збройних Сил України також заборонені, оскільки заклики до суспільства ігнорувати мобілізацію у воєнний час є злочином.

Важливо вказати ще на одну глобальну європейську норму, запроваджену практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), як спосіб обмеження свободи вираження поглядів: суд регулярно визнає закон, який конфіскує Голокост, правдою¹³. Тут існує стійкий скептицизм щодо того, що сприймається як “проголошена державою правда”. Однак практика ЄСПЛ вказує на те, що заперечення Голокосту слід розглядати не лише як заперечення чітко і юридично встановленого історичного факту, а й як розпалювання ненависті до єврейської громади, а отже, може легітимно втручатися в обґрунтування “прав інших” у ст. 10(2) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція)¹⁴.

¹² Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 р. № 317-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>> (дата звернення: 19.12.2023).

¹³ Lehideux and Isorni v. France. App. 24662/94. 23.09.1998 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58245>> р. 47 (accessed: 19.12.2023); Garaudy v. France. App. 65831/01. 24.06.2003 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23829>> (accessed: 19.12.2023).

¹⁴ Weaver R L, Delpierre N, Boissier L, ‘Holocaust Denial and Governmentally Declared “Truth”: French and American Perspectives’ [2008–2009] 41 Tex. Tech L. Rev. 495; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення: 19.12.2023).

Наступним кроком стало ухвалення нового Закону України “Про медіа”¹⁵. Стара версія документа містила лише заборону закликів до насильницької зміни, повалення конституційного ладу, розв’язування або ведення агресивної війни чи воєнного конфлікту, порушення територіальної цілісності України, ліквідації незалежності України; поширення інформації, що виправдовує або пропагує такі дії; висловлювань, що розпалюють ненависть, ворожнечу або жорстокість до осіб чи груп осіб за національною, расовою або релігійною ознаками.

Тепер Закон також забороняє розповсюдження на території України в засобах масової інформації: інформації, яка заперечує або виправдовує злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр. в Україні, злочинний характер націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, створює позитивний образ осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посади секретаря райкому і вище), вищих органах влади й управління СРСР, Української РСР (УРСР) інших союзних та автономних радянських республік (крім випадків, пов’язаних із розвитком української науки і культури), працівників радянських органів державної безпеки, виправдовує діяльність радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст. Особливості розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять популяризацію радянських органів державної безпеки, регулюються Законом України “Про кінематографію”¹⁶.

Кримінальний кодекс України (далі – КК України)¹⁷ встановлює відповідальність за кримінальні правопорушення проти поширення пропаганди, які посягають на основи національної та громадської безпеки, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, зокрема, за виготовлення та/або розповсюдження предметів, які вважаються формами пропаганди. Пропагандою також слід вважати: розповсюдження матеріалів із закликами до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109 КК України); пропаганда посягання на територіальну цілісність і недоторканність України – публічні заклики до зміни меж території або державного кордону, розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ст. 110 КК України); пропаганда тероризму (ст. 258² КК України), пропаганда дій, що загрожують громадському порядку – виготовлення або розповсюдження матеріалів із публічними закликами до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку (ст. 295 КК України); розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті – порушення рівноправності

¹⁵ Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2849-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>> (дата звернення: 19.12.2023).

¹⁶ Про кінематографію: Закон України від 13 січня 1998 р. № 9/98-ВР <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення: 19.12.2023).

¹⁷ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>> (дата звернення: 19.12.2023).

громадян залежно від їх расової, національної, релігійної належності, інвалідності за іншими ознаками (ст. 161 КК України); пропаганда геноциду – виготовлення матеріалів із закликами до його здійснення з метою розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів (ч. 2 ст. 442 КК України); виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436¹ КК України); заклики до виправдання, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, героїзації її учасників (ст. 436² КК України).

Стаття 10 Конвенції гарантує право на свободу вираження поглядів, яке поширюється на будь-яку особу, яка бажає інформувати або отримувати інформацію, будь то науковець чи журналіст, або взагалі представник засобів масової інформації. Ця свобода поширюється також на поширення інформації в інтернеті та вираження своїх переконань і поглядів, отримання і передачу інформації без втручання державних органів і незалежно від кордонів.

Кримінальні справи про пропаганду зміни конституційного ладу або державного кордону

За умови обмеження обсягу статті значну увагу приділено аналізу прикладів пропаганди, яка стосується зміни конституційного ладу або державних кордонів держави. Які висловлювання в соціальних мережах вважаються протиправними, як українські суди розглядають факти лайків і поширень деструктивної пропаганди у *Facebook*, “Однокласниках” і “Вконтакте”.

У нашому дослідженні було проаналізовано судову практику за період із 1 січня 2014 р. по 2 січня 2023 р. у період війни та проведено детальний аналіз кримінальних справ деяких категорій із 2019 р., оскільки доступ до повних судових рішень онлайн за допомогою Єдиного державного реєстру судових рішень став можливим лише з січня 2019 р. Одним із найпоширеніших злочинів, що посягає на інформаційну безпеку українського суспільства в умовах війни, є поширення протиправного контенту, спрямованого на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади. Оприлюднено 100 вироків (54 вироків у період із 1 січня 2014 р. по 1 січня 2019 р. + 46 вироків із 1 січня 2019 р. по 23 лютого 2023 р.), які стосувалися питання притягнення осіб до кримінальної відповідальності за поширення протиправного контенту, за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, ст. 109 КК України. Фабули кількох кримінальних справ розглядаються нижче.

Обвинувальні вирок

У соціальних мережах *Facebook*, “Однокласники”, “Вконтакте” правопорушники поширювали повідомлення (коментарі), автором яких вони є, так і здійснюючи публікацію (репост) повідомлень інших осіб, які містять публічні заклики до дій, що спричинять насильницьку зміну конституційного

ладу, адресовані необмеженому колу громадян України, до яких має доступ необмежене коло осіб – користувачів соціальних мережах, розповсюджуючи таким чином матеріали із публічними закликами до насильницької зміни та повалення конституційного ладу України¹⁸.

За публікацію таких повідомлень та їх розповсюдження обвинувачені отримували у більшості випадків рік умовного позбавлення волі. Лише в одному випадку за поширення дезінформації серед однокласників особа отримала 4 роки позбавлення волі та конфіскацію майна¹⁹. За мову ворожнечі та ненависті і заклики до повалення конституційного ладу особу було притягнуто до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 109 КК України (“Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади”) та ч. 2 ст. 161 КК України (“Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками”)²⁰. З одного боку, свобода слова дозволяє критикувати уряд, а з другого – публічні заклики блогерів ігнорувати мобілізацію можуть бути злочинними.

Виправдувальні вирoki

Окремої уваги заслуговує вирок Іллічівського міського суду, який стосувався кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 109 КК України (“Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій”) та ч. 1 ст. 436¹ КК України (“Виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України, крім випадків, передбачених частинами другою та третьою статті 4 Закону України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”), через репост публікації такого змісту: ‘Я не знаю, хто цей чоловік, але він добре сказав: Якщо в Києві матері міст руських забороняють російську мову, значить мати окупована! Пора освободити Мать городов русских от грязных шароварников’, які містять публічні заклики до захоплення державної влади, а саме заклики до насильницького усунення від влади та звільнення держави від державної влади України, яка була чинною на момент створен-

¹⁸ Див., наприклад: Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська у справі № 932/7074/22 від 8 лютого 2023 р. <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/108890713>> (дата звернення: 19.12.2023); Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області у справі № 589/2159/22 від 24 січня 2023 р. <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/108731984>> (дата звернення: 19.12.2023); Вирок Київського районного суду м. Одеси у справі № 947/20001/22 від 13 вересня 2022 р. <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/106194043>> (дата звернення: 19.12.2023).

¹⁹ Вирок Хмельницького міськрайонного суду у справі № 686/5200/22 від 1 березня 2022 р. <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/103628707>> (дата звернення: 19.12.2023).

²⁰ Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської області у справі № 159/3137/20 від 24 вересня 2020 р. <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/91751963>> (дата звернення: 19.12.2023).

ня тексту. Обвинувачена тривалий час була зареєстрована як користувачка у соціальній мережі “Однокласники” і використовувала соціальну мережу для спілкування зі своїми друзями, які переважно є її ровесниками, пов’язані спільним минулим, народилися та виростили за часів СРСР. Публікацію авторства невідомої особи, яка наведена вище, вона відмітила та поділилася нею в мережі з друзями. Вона не знає, що мав на увазі автор посту під фразою “Пора освободить Мать городов русских от плохого трикотажа”, і сама над цим не замислювалася, їй сподобалася образність висловлювання, але вона не мала наміру поширювати жодних закликів до насильницького захоплення державної влади.

У зв’язку з цим основним доказом обвинувачення є висновок судово-лінгвістичної експертизи, згідно з яким у зазначеному тексті виявлено іллокутивну форму заклику, реалізовану через дієприкметник “пора” з інфінітивом “звільнити”. Таким чином, враховуючи значення лексеми “звільнити” та мікроконтекст цього скриншоту, у тексті міститься заклику до насильницького усунення влади та звільнення держави від чинної на момент створення тексту державної влади України (завдяки використанню лексеми “Київ” та застосуванню метонімії і згадки всієї України) заклики до звільнення держави від націоналістично налаштованих осіб (“поганеньких шароварників”), які, на думку автора тексту, захопили Україну (через вживання лексеми “Київ” автор, знову ж таки, використовує метонімію та згадки про всю Україну), забороняють російську мову та знищують власний народ, тобто, з огляду на контекст державної влади України, що діяла на момент створення тексту.

Водночас висновок експертки ґрунтується на виборі значення для лексеми “визволяє” саме змісту насильства. Фактично, у своєму висновку експертка не зазначила, що вказаний текст містить заклики до захоплення державної влади. Під час допиту в судовому засіданні експертка також не робила таких беззастережних заяв. Суд звернув увагу на те, що вказаний текст побудований на метафорах: “мать оккупировали”, “мать городов русских”, “освободите мать городов русских”, все це створює полісемію (багатозначність) у сприйнятті змісту досліджуваного тексту.

Водночас реальні обставини політичного життя, що склалися протягом 2014–2019 рр., не свідчать про те, що влада в Україні в той час належала націоналістично налаштованим особам, а твердження про те, що в Києві було заборонено розмовляти російською мовою, також не відповідає дійсності. Тобто метафоричність та алегоричність викладу тексту вимагає більш осмисленого його сприйняття. Звільнення держави від “поганих шароварників”, тобто чинної влади (за словами експертки), не виключає здійснення цього у ненасильницький спосіб: через вибори, боротьбу політичних партій і громадську активність за виконання умов добровільної відмови від влади, зміни до Конституції України тощо.

Як приклад, в Україні у 2014 р. громадськість створила умови, за яких Президент України був усунутий з посади глави виконавчої гілки влади, але зі збереженням усіх гілок влади з подальшими демократичними виборами; у 2019 р. Президент України своїм Указом від 21 травня 2019 р. № 303/2019

достроково припинив повноваження Верховної Ради України та призначив позачергові вибори. Все це були дії, які можна визначити як звільнення певної гілки влади від осіб, які її очолювали або входили до її складу. Тому загалом лексема “звільняє” не є тотожною лексемі “захоплює”.

У зв’язку з цим, оцінюючи докази сторони обвинувачення, суд застосував практику ЄСПЛ щодо дотримання вимог Конвенції. У результаті проведення тесту на відповідність Конвенції встановлено, що це розслідування передбачене законом, має законну мету, але не є необхідним у демократичному суспільстві²¹.

Свобода слова в умовах збройного конфлікту

Для того щоб знайти баланс між свободою слова та пропагандою в умовах війни, варто вивчити судову практику ЄСПЛ щодо країн, які перебували у воєнних конфліктах. У нашому наступному дослідженні буде проведено такий аналіз. Свобода слова не є абсолютним правом, оскільки запроваджено ліцензування радіо, телебачення та кінематографії. Крім того, право на свободу вираження поглядів пов’язане з обов’язками та відповідальністю. Частина 2 ст. 10 Конвенції встановлює певні обмеження, які мають бути встановлені законом з метою забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров’я чи моралі, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і неупередженості суду. Забороняється запроваджувати обмеження з будь-якою іншою метою. Такі обмеження повинні бути необхідними в демократичному суспільстві. Це означає, що:

– має бути нагальна суспільна потреба в їх запровадженні (оцінюється контекст, суспільний інтерес, статус особи та її вплив тощо);

– обмеження має бути пропорційним законній меті (дотримання балансу між правом бути захищеним обмеженням і правом на свободу вираження поглядів);

– причини для запровадження обмежень мають бути належними та достатніми. Стаття 15 Конституції України забороняє цензуру, гарантує політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, а ст. 34 Основного Закону гарантує кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Право на свободу слова, закріплене у ст. 34 Конституції України, означає, що кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Воно також передбачає вільний вибір форми одержання інформації – усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Закони України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”²² та “Про телебачення і радіомовлення”²³, які забороняли поши-

²¹ Вирок Іллічівського міського суду Одеської області у справі № 501/1321/20 від 31 травня 2021 р. <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/97301758>> (дата звернення: 19.12.2023).

²² Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 р. № 2782-ХІІ (втратив чинність на підставі Закону від 13 грудня 2022 р. № 2849-ІХ) <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>> (дата звернення: 19.12.2023).

²³ Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 р. № 3759-ХІІ (втратив чинність на підставі Закону від 13 грудня 2022 р. № 2849-ІХ) <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text>> (дата звернення: 19.12.2023).

рення закликів до захоплення державної влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропаганду війни, насильства і жорстокості; розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі; розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення терористичних актів та інших злочинних дій; пропаганда комуністичного та/або націоналсоціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки; популяризація або пропаганда держави-агресора та її органів влади, представників органів влади держави-агресора та їхніх дій, що створюють позитивний образ держави-агресора, виправдовують або визнають правомірність окупації території України тощо, втратили чинність. Натомість 31 березня 2023 р. набув чинності Закон України “Про медіа”. Він є одним із семи блоків реформ, необхідних для збереження Україною статусу кандидата на вступ до ЄС. Нові правила запроваджуватимуться поступово, а повністю закон має бути імплементований до 1 січня 2031 р.

Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму²⁴, визначаючи низку заходів, спрямованих на запобігання тероризму, серед іншого, звернула увагу на небезпеку публічного підбурювання до вчинення терористичного злочину. Стаття 5 цього документа розкриває значення терміна, передбачаючи, що “публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину” означає розповсюдження повідомлення серед громадськості або доведення такого повідомлення до відома громадськості в інший спосіб з метою підбурювання до вчинення терористичного злочину, якщо така поведінка, незалежно від того, чи є вона прямою підтримкою терористичних злочинів чи ні, становить загрозу вчинення одного або більше таких злочинів. Таким чином, законодавство ЄС та України містить низку обмежень свободи вираження поглядів з огляду на необхідність захисту національних інтересів держав, забезпечення правопорядку тощо. Варто звернути значну увагу на комунікаційні платформи, такі як телеграм²⁵.

Збройне вторгнення неодмінно стало приводом для утисків свободи вираження поглядів. Розгорілися запеклі дебати про те, коли і за яких умов правоохоронні органи та суди мають право обмежувати свободу вираження поглядів з огляду на необхідність захисту національної безпеки та територіальної цілісності країни, а також запобігання заворушенням і злочинам. Представники влади, як правило, переконували, що від свободи слова необхідно поступитися заради захисту національних інтересів України, тоді як правозахисники наполягали на необхідності дотримання прав людини, без яких демократія неможлива навіть в умовах збройного конфлікту. Ці дискусії продемонстрували брак досвіду у вирішенні описаних складних питань і спонукали нас до вивчення практики ЄСПЛ щодо дотримання гарантій ст. 10 Конвенції під час збройного конфлікту або у зв'язку з ним.

Висновки. Конституція України прямо не передбачає підстав для обмеження права на свободу вираження поглядів, як це необхідно для демократичного суспільства. Однак це питання регулюється тим, що норми Конвен-

²⁴ Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712#Text> (дата звернення: 19.12.2023).

²⁵ Ghasiya P, Sasahara K, 'Messaging strategies of Ukraine and Russia on Telegram during the 2022 Russian invasion of Ukraine' [2023] 28 (8) First Monday.

ції вважаються частиною національного законодавства України і діє Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини”²⁶, у ст. 17 якого зазначено, що національні суди при розгляді справ застосовують Конвенцію як джерело права.

Соціальні мережі й інтернет, з одного боку, є важливими інструментами захисту права на свободу слова та вираження поглядів, що означає: людина має право поширювати будь-які ідеї, думки чи погляди й отримувати будь-яку інформацію. З другого боку, міжнародні договори та конвенції забороняють пропаганду війни, тероризму та дискримінації, а також пропаганду національної, расової чи релігійної ворожнечі. Крім того, військовий конфлікт у державі також може легітимно обмежити свободу слова. За таких умов права людини перетворюються на свою протилежність. Наші права закінчуються там, де починаються права інших, і суд намагається збалансувати різні права, зважаючи їх. Існують права, які дуже важко зважити, оскільки їх важко порівняти за рівнем втручання та рівнем фундаментальності.

В епоху інтернету з’явилося багато нових питань, на які ЄСПЛ ще не виробив принципових відповідей. У поєднанні з втручанням у свободу слова це може мати охолоджуючий ефект, коли користувачі взагалі починають боятися висловлювати свою думку. А це може призвести до знищення фундаментальних прав демократії. Наведена судова практика демонструє, наскільки складно знайти баланс між правом на свободу вираження поглядів та захистом національних інтересів і територіальної цілісності країни загалом і в період збройного конфлікту зокрема. Обидва ці права надійно захищені на рівні як міжнародного, так і національного законодавства.

Тому лікування пропагандистської хвороби здійснюється як лікуванням симптомів, запровадженням кримінальної відповідальності за нові види пропаганди, так і результатами ефективної дії вже існуючих кримінально-правових норм, що запобігають розвитку хвороби – у вигляді зобов’язань інтернет-платформ виявляти і блокувати пропаганду, фейки та мову ворожнечі, а також удосконалення міжнародної нормативно-правової бази, й превентивних заходів у вигляді інформування суспільства про медіа та створення медіаекосистеми. Крім того, наявність оціночних суджень у кримінальних справах є справжнім викликом для суддів, а сумніви щодо тлумачення змісту мають розглядатися на користь обвинувачених.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Saeed A, *Freedom of Religion, Apostasy and Islam (Liturgy, Worship and Society Series)* (Routledge 2017).

²⁶ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>> (дата звернення: 19.12.2023).

- Walker J, *Hate Speech and Freedom of Expression: Legal Boundaries in Canada* (Library of Parliament 2018).

Journal articles

- Adil M A M, 'Law of Apostasy and Freedom of Religion in Malaysia' (2007) 2 *Asian Journal of Comparative Law* 1.
- Fisch W B, 'Hate Speech in the Constitutional Law of the United States' (2002) 50 *Am. J. Comp. L. Supp.* 463.
- Ghasiya P, Sasahara K, 'Messaging strategies of Ukraine and Russia on Telegram during the 2022 Russian invasion of Ukraine' [2023] 28 (8) *First Monday*.
- Mazepa S, 'Criminal Law Provisions Countering Propaganda on Social Media in Connection with the Russo-Ukrainian War' [2023] 68 (4) *OER Osteuropa Recht* 443–56.
- Weaver R L, Delpierre N, Boissier L, 'Holocaust Denial and Governmentally Declared "Truth": French and American Perspectives' [2008–2009] 41 *Tex. Tech L. Rev.* 495.
- Mazepa S, 'Pro kryminalizatsiui propahandy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: vitchyzniani ta mizhnarodnyi dosvid' (2023) 3 *Aktualni problemy pravoznavstva* 176–82.

Websites

- Kremlin Communication Strategy for Russian Audiences Before and After the Full-Scale Invasion of Ukraine (*NATO StratCom COE*) <https://stratcomcoe.org/pdfjs/?file=/publications/download/Kremlin_Communication_Strategy_DIGITAL.pdf?zoom=page-fit> (accessed: 19.12.2023).
- Public Opinion Survey: Residents of Donetsk and Luhansk Oblasts <https://www.iri.org/wp-content/uploads/2021/01/iri_donbas_gca_for_public_release.pdf> (accessed: 19.12.2023).

Svitlana Mazepa

A DANGEROUS COMBINATION OF THE PROPAGANDA AND THE INTERNET IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

ABSTRACT. In this study, the main attention is paid to Ukraine's reaction to propaganda in wartime conditions, with an emphasis on the criminalization of certain expressions. The article examines the issue of which statements in social networks during an armed conflict are a criminal offense using the example of propaganda for changing the constitutional order or the state border. The author analyzes judicial practice and demonstrates under what circumstances a person can be punished or acquitted.

Social networks and the Internet, on the one hand, are important tools for protecting the right to freedom of speech and expression, which means that a person has the right to spread any ideas, thoughts or opinions and receive any information. But on the other hand, international treaties and conventions prohibit the propaganda of war, terrorism and discrimination, as well as the propaganda of national, racial or religious enmity. In addition, a military conflict in a state can also legitimately limit freedom of speech. Under such conditions, human rights turn into their opposite. Our rights end where the rights of others begin, and the court tries to balance the various rights by weighing them. There are rights that are very difficult to limit because they are not easy to compare in terms of level of interference and level of fundamentality.

In the era of the Internet, many new questions have appeared, to which the European Court of Human Rights has not yet developed principled answers. Combined with interference with free speech, this can have a cooling effect where users become afraid to speak their mind at all. And this can lead to the destruction of the fundamental rights of democracy.

KEYWORDS: Russian-Ukrainian war; propaganda; freedom of speech; propaganda for changing the constitutional system or state border.